

Hvorfor taler vi om monarkier?

En sproghistorisk undersøgelse

AF MARIANNE PADE

Titlen på denne artikel vil sikkert undre mange, for det er vel selvindlysende at man taler om monarkier i en bog der hedder *Monarkier*, og som i øvrigt udkommer i anledning af Hendes Majestæt Dronningens regeringsjubilæum. Spørgsmålet går imidlertid på hvorfor vi bruger ordet på dansk, når vi taler kongedømme eller eneherredømme, dvs. styreformer med én regent. De fleste læsere vil vide at ordet kommer af det oldgræske *monos*, ene, og *arche*, styre, men hvorfor bruger vi denne oldgræske term? Selvom vi på dansk har mange ord der er lånt fra græsk, er det meget forskelligt, hvornår vi møder dem. Der er domæner hvor det formeligt flyder med græske låneord, fx medicin, hvor mange navne på sygdomme kommer fra græsk, såsom meningitis, polio, hepatitis eller psoriasis (medens anatomiske udtryk som regel kommer fra latin). Et andet område er forfatningslære, hvor vi møder ord som tyranni, oligarki, aristokrati – og så selvfølgelig monarki. Fælles for græske låneord på dansk er at de er kommet til os via latin, men de er faktisk kommet ind i latin på meget forskellige tidspunkter af dette sprogs lange historie, ligesom det latinske sprogs påvirkning af dansk kommer i bølger og skyldes mangeartede kulturelle strømninger. Jeg vil i det følgende først fortælle lidt mere generelt om græske og latinske låneord på dansk og derefter forsøge at følge termen *monarchia* fra Grækenland til Rom og fra antikken over middelalderen og den tidlige moderne periode til nutidens Danmark.

Græske og latinske låneord i dansk

I deres artikel i *Dansk Sproghistorie* om græske og latinske låneord på dansk skriver Johnny Christensen og Niels Grotum Sørensen om en sproglig hybrid vi kunne kalde 'græcolatin', netop fordi indflydelsen fra græsk i stort set samtlige tilfælde er gået via latin. Denne indflydelse kan spores meget langt tilbage, til senantikken eller den tidlige middelalder, hvor vi ser den første kontakt med Rom og med den kristne religion. Fra den periode har vi en mindre gruppe latinske låneord, såsom 'vin' (fra *vinum*) og 'mønt' (fra

moneta), men allerede her også eksempler på 'græcolatin', nemlig 'præst' (fra *presbyter* ← gr. *presbyteros*) og 'degn' (fra *diaconus* ← gr. *diakonos*). Disse ord afviger ikke fra dansk sprognorm i fonologi eller morfologi, og de findes som regel i lignende form i andre germanske sprog.

Siden den tidlige middelalder havde ingen lænere haft latin som modersmål, men det vedblev at være Vesteuropas foretrukne skriftsprog og blev brugt til såvel skøn- som faglitteratur og til administrative formål – og så var det naturligvis kirkens sprog. Ligesom andre sprog var latin i konstant udvikling, både hvad angår ordforråd og syntaks. Udviklinger i samfundet medførte udviklinger i sproget, og i højmiddelalderen ser man med universiteternes opståen at faggrene som jura, medicin og filosofi i stigende grad udvikler et teknisk fagsprog, på latin selvfølgelig, der også efterhånden bruges på folkesprogene, enten som låneord eller som kalker, dvs. analoge dannelser hvor det oprindelige ords enkeltdele oversættes. Vi har et eksempel på dansk i ordet 'tilfælde', der er en kalke af det tyske *Zufall*. Det tyske substantiv er igen dannet over det latinske *accidens* (participium af verbet *accidere*, der er sammensat af forstavelsen *ad* = 'zu/til' og *cadere* = 'fallen/falde') der i efter-klassisk latin blev brugt i filosofisk fagsprog for at gengive det græske *symbebēkos* som Aristoteles havde brugt som teknisk term om 'det tilfældige' (se Christensen & Sørensen 2018, s. 391-392).

Fra midten af 1300-tallet ser vi en ny intellektuel bevægelse med udspring i Italien, nemlig renaissancehumanismen, en bevægelse der i de følgende århundreder breder sig til resten af Europa og også ud over. Et centralt element i renaissancehumanismen er ønsket om at generobre antikkens kulturelle univers, først og fremmest det romerske, men i høj grad også det græske. Dette fører til forbløffende vellykkede bestræbelser på at udtrykke sig på et mere klassisk-klingende latin end det man havde brugt i middelalderen, og til en ny interesse for den græske kulturarv. Der kommer ny græske låneord ind i latin, fx *myrias*, fra det græske talord for 10.000. Ordet

bredte sig hurtigt til folkesprogene i betydningen 'mange' og på dansk kan vi også tale om 'myriader'. En del af sprogudviklingen i humanismens latin var også at eksisterende klassiske ord fik en ny betydning. Et berømt eksempel er verbet *traducere* der på antikt latin betyder 'at føre over'. I begyndelsen af 1400-tallet ville den indflydelsesrige humanist Leonardo Bruni forklare, hvordan han mente man burde oversætte korrekt, fra græsk til latin: man skulle føre den græske forfatter over i den latinske kultur. Han brugte bevidst verbet *traducere* som en metafor for denne 'overførsel', men hans sproglige nyskabelse blev en utrolig succes, og *traducere* blev hurtigt et helt normalt ord for at oversætte, selvom det aldrig havde været det i antikken, hvor man fx brugte verber som *vertere* eller *interpretari*. Fra humanistisk latin bredte udtrykket sig til de romanske sprog, jf. italiensk *tradurre* eller fransk *traduire*, og formentlig er det tyske *übersetzen* en kalke af *traducere*, hvorfra man på dansk har dannet ordet 'oversætte' (Ramminger 2015-16). Denne eftermiddelalderlige variant af latin kalder man ofte 'nylatin' eller, hvis der er tale om den tidlige del af perioden, 'humanistisk latin'.

Cicero og græsk filosofi i Rom

Den romerske forfatter Cicero (106-43 f.v.t.) får ofte æren for at have dannet et latinsk filosofisk fagsprog. Han præsenterede systematisk store dele af den græske filosofi i en romersk sammenhæng, først og fremmest i sine filosofiske dialoger, hvor han lod deltagerne fremføre de forskellige græske filosofiske skolers standpunkter. Til dette havde han brug for et teknisk filosofisk vokabular, der ikke i samme grad havde været i brug på latin før. Cicero oversatte også i et vist omfang græske værker til latin, men faktisk kan man sige at han i dialogerne nødvendigvis måtte oversætte betegnelserne for græske filosofiske begreber til latin. Han taler selv flere gange om sit syn på oversættelse. Han sammenligner et sted sin tilgang, når han talte om græsk filosofi, med den måde tidligere romerske digtere havde forholdt sig til deres græske modeller, fx. komediedigterne hvis værker er gendigtninger af græske komedier. Om dem siger Cicero at de ikke gengav de græske digteres ord, men meningen (ac. 1,3,10). I en anden berømt passage siger han om sig selv at han ikke gengav originalen »som en tolk men som en retoriker, med ord og vendinger der passer til den latinske sprognorm« (Om den bedste taler 14,3-6). I praksis brugte Cicero en række forskellige strategier, når han skulle gengive græsk filosofisk terminologi;

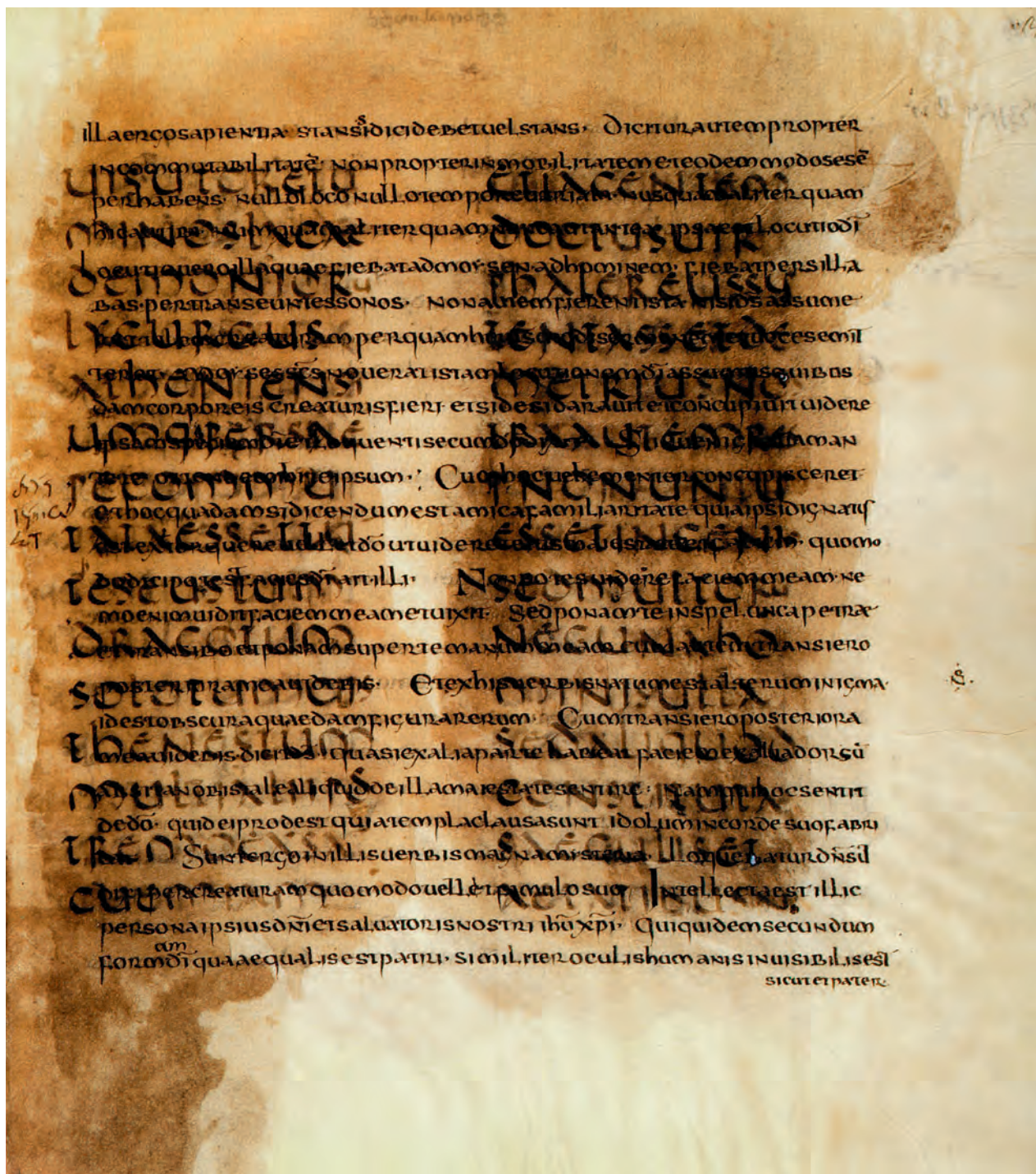
han fandt ækvivalerende latinske udtryk, han brugte græske termer der allerede var accepterede på latin, fx *tyrannus* 'tyran' og *tyrannis* 'tyranni', og han dannede nye låneord, fx *philosophia*, *idea*, *dialecticus* (Pade 2017 og 2021).

I denne sammenhæng er det imidlertid interessant at der er nogle låneord Cicero *ikke* dannede. I sit store filosofiske værk *Om staten* taler Cicero om forskellige forfatningsformer på måder der går tilbage til Platon og Aristoteles. Værket var ukendt i mange århundreder (se fig. 1) og blev først genopdaget i begyndelsen af 1800-tallet, men det var blevet udførligt diskuteret og refereret i kirkefaderen Augustins *Om Guds stad*, så Ciceros terminologi forblev velkendt. Cicero deler forfatningerne op i former hvor staten regeres enten af én, af få eller af mange, og hver styreform findes i en god og en dårlig variant. Den dårlige form for enkeltmandsvælde er tyranni, hvor Cicero bruger det accepterede græske låneord *tyrannis*, men om den gode form, kongedømmet, bruger han det latinske *regnum*, og ikke det græske *monarchia*. Som vi skal se, kommer det, ligesom *aristocratia*, *oligarchia* og *democratia*, først ind i latin langt senere (Pade 2021b).

Som sagt forblev Ciceros terminologi velkendt på grund af de lange passager hvor Augustin citerer *Om staten*, og da Cicero generelt blev anset som den højeste sproglige standard, har hans vægning ved at overtage den græske term *monarchia* givetvis haft en betydning i perioder hvor det ansås for vigtigt at imitere klassisk sprogbrug.

Monarchia i senantikken og i middelalderen

Der er faktisk i kirkefaderen Tertullians (ca. 160-225) skrifter at vi første gang møder ordet *monarchia* på latin, og da bruges det ikke om den verdslige styreform, men om den guddommelige magts enhed. Den tidlige romerske kirke var stærkt præget af den østlige, græksprogede kirke, så det er ikke mærkeligt at vi ser indflydelsen fra den græske oldkirke også i sproget. Denne brug af *monarchia* fortsætter længe, og vi finder ordet hos kristne forfattere som Laktants (midten af 200-tallet) og kirkefaderen Ambrosius (300-tallet). Vi skal helt op omkring år 400, før vi finder ordet brugt om politisk eneherre-dømme. Den tidligste tekst vi kender, hvor *monarchia* anvendes i denne betydning, bygger ikke overraskende på en græsk tekst: det drejer sig om kirkefaderen Hieronymus' *Chronicon* der delvist er en oversættelse af den græske forfatter Eusebs værk. Det tidligste eksempel på at *monarchia* bruges uafhængigt af en græsk kontekst er i den såkaldte



Ciceros *Staten* er kun med nød og næppe blevet overleveret til os. Værkets slutning, hvor én af hovedpersonerne i dialogen, Scipio, beskriver sin vision om livet efter døden, var meget beundret i senantikken. Stykket er kendt som *Somnium Scipionis*, ‘Scipios drøm’, og Makrobios, der levede i 300-tallet, skrev en kommentar til det som er blevet overleveret med selve Ciceroteksten som et appendiks. Alle værkets seks bøger overlevede romerrigets fald i et pergamenthåndskrift der blev opbevaret i Bobbioklostret i Norditalien, men der blev Ciceros tekst vasket af gang i løbet af 600-tallet, så at man kunne genbruge den dyre pergament til en kommentar til Augustins salmer. Håndskriftet blev dermed en såkaldt palimpsest. Det opbevares nu i Vatikanbiblioteket med signaturen *Vaticanus latinus 5757*, og det underste tekstlag, Ciceros *Staten*, er skrevet i en smuk uncialskrift fra det sene 300- eller tidlige 400-tal. Selvom man i mange århundreder søgte intenst efter Ciceros værk, var det først italieneren Angelo Mai, som netop var blevet præfekt på Vatikanbibliotket, der i 1819 opdagede hvad der gemte sig under Augustinkommentaren, og i 1822 publicerede han førsteudgaven af *Staten*. Det vi har af det oprindelige håndskrift med Ciceros værk, indeholder store dele af første og anden bog og lidt af tredje. Foto: Wikimedia Commons.

Historia Augusta (400-tallet, ThL VIII c. 1400-1401).

Vi finder *monarchia* = verdsligt eneherredømme i en del latinske middelalder tekster, inkl. danske, hvilket formentlig er en fortsættelse af den sprogbrug vi så i senantikken. Ordet bliver imidlertid særlig hyppigt i senmiddelalderen, hvilket må ses i sammenhæng med en ny interesse for græsk: I antikken havde mange dannede romere græsk som andetsprog, men denne tosprogethed forsvandt efter det vestromerske riges fald i slutningen af 400-tallet. I mange århundreder derefter er græsk, og med sproget hele den klassiske græske litteratur, i praksis ikke en aktiv del af det latinske Vestens kultur. Dette begynder at ændre sig i løbet af 1100-tallet hvor Vesteuropa ad forskellige veje får en række latinske oversættelser af græske videnskabelige og filosofiske værker. I denne sammenhæng er det specielt vigtigt at Aristoteles' *Nikomakæiske etik* og *Politikken* bliver oversat af henholdsvis Robert Grosseteste (d. 1253) og Vilhelm fra Moerbeke (c. 1215-1286). Modsat hvad Cicero gjorde i *Staten*, så transskriberer de begge alle tekniske termer, således at de fx bruger *monarchia* om det gode eneherredømme, hvor Cicero brugte *regnum*, og *tyrannis* om det dårlige, *aristocratia* om det gode fåmandsvælde og *oligarchia* om det dårlige, og *democratia* om den dårlige form for folkestyre! Herefter finder vi disse termer som en fast del af terminologien i statsteoretiske værker, som fx Dantes *De monarchia* som Ditlev Tamm skriver om andetsteds i denne bog.

Det er også i senmiddelalderen at *monarchia* begynder at bruges på folkesprogene. Dante er måske den første der bruger det på italiensk, og i 1374 oversætter Nicolas de Oresme *Politikken* til fransk. Nicolas følger Vilhelm, idet han transskriberer de græske tekniske termer – og giver dem franske endelser. Angiveligt har Oresme indført mere end 1.000 ord i fransk, hvoraf 30 % stadig er i brug. Fra Frankrig breder ordet sig til England, medens det i denne periode tilsyneladende hverken bruges på tysk eller dansk.

Monarchia i humanistisk latin

Som sagt opstod der i anden halvdel af 1300-tallet en ny variant af latin der havde det antikke latin som model – og udryddelsen af middelalderlige gloser og syntaks som projekt. Vi ser formentlig en manifestation af dette i en oversættelse af Platons *Staten* fra omkring 1400, lavet i et samarbejde mellem grækeren Manuel Chrysoloras og den italienske humanist Uberto Decembrio. De bruger ikke ordet *monarchia*, men taler i stedet om *reges*, konger.

Mens vi kun kan gætte om årsagen til valget af gloser i Platonoversættelsen, så ved vi at Leonardo Bruni (1370-1444), hvis rolle som sproglig fornyer jeg omtalte ovenfor, havde sat sig for at producere en latinsk tekst der ikke var 'halvt græsk', da han i 1416/17 nyoversatte den *Nikomakæiske etik*, for han havde i umisforståelige vendinger kritiseret Robert Grossetestes oversættelse for at være skrevet på barbarisk latin. Ligesom Cicero gengiver Bruni det græske *monarchia* med *regnum*, og afstår også ellers fra anvendelsen af transskriberede græske termer, lige bortset fra *tyrannis*, som også Cicero brugte. Helt det samme gør sig gældende, da han ca. 20 år senere genoversætter *Politikken*. Her bliver *monarchia* gengivet med *regia potestas*, 'den kongelige magt'. Og hvor de middelalderlige kommentarer til Aristoteles alle havde brugt oversættelsernes græske låneord, så ser vi at humanistiske Aristotelesoversættelser og -kommentarer efter Bruni altovervejende bruger hans terminologi: det gode eneherredømme er *regnum* eller *regia potestas*. Dog skal det bemærkes at de mere konservative universiteter, både i Italien og nord for Alperne, vedblev at bruge den fagterminologi som skolastikken havde udviklet i kommentarer til Aristoteles, og dermed også *monarchia*, *aristocratia* osv.

Hvis vi så bevæger os bort fra oversættelser og kommentarer, altså teksttyper der har tæt forbindelse til græske tekster, finder vi en tilsvarende tendens. Ordet *monarchia* anvendes faktisk ikke specielt hyppigt i humanistisk latin, og når det gør, er det ofte fordi der tales om himmelske monarkier (jf. afsnittet om '*Monarchia* i senantikken og i middelalderen' ovenfor), om græske forhold – eller om Dante hvis værker ofte blev diskuteret af 1400-tallets intellektuelle. Men også inden for det meget klassicerende humanistiske latin er der smagsretninger, og nogle forfattere er mere villige til at acceptere græske låneord end andre. En af dem der – under påberåbelse af den romerske sprogteoretiker Quintilian – mente at græske låneord berigede latin, var Guarino Veronese (1373-1460), og han bruger faktisk *monarchia* i ikke-græske sammenhænge, bl.a. om Cæsars eneherredømme (mine betragtninger her og i næste afsnit er baseret på søgninger i *Neulateinische Wortliste*'s digitale arkiv).

Monarchia i nylatin nord for Alperne

I løbet af 1400-tallet bredte renæssancehumanismen sig også nord for Alperne, og med den kom det nye mere klassisk-klingende latin. Tyske og andre nord-europæiske unge tog til Italien for at studere hos berømte humanistiske lærere som Guarino og italien-



Philip Melanchthon (1497-1560) på en gravering af Albrecht Dürer. Melanchthon blev allerede i 1521 professor i græsk på universitetet i Wittenberg. Som Luthers nære medarbejder var han hovedarkitekten bag reformationens uddannelsessystem og højt beundret af de mange danskere der rejste til Wittenberg for at studere hos ham. Under portrættet af Melanchthon ser vi på et felt der ligner en stentavle, årstallet 1526, nederst Dürers monogram og i midten sat som en indskrift med klassiske kapitæler et daktylisk distikon der både hylder den portrætterede og beklager kunstnerens begrænsninger:

Viventis potuit Durarius ora Philippi
 Mentem non potuit pingere docta manus
 'Her er det lykkedes Dürer at afbilde Philip livagtigt,
 Dog hans dygtige hånd kunne ej fange hans ånd.'

I Melanchthons latinske skrifter finder vi ordet *monarchia* brugt hundredevis af gange, i Brunis originale værker kun to, og i et af tilfældene taler han om Dantes *De monarchia*. Foto: Wikimedia Commons.

i løbet af 200-tallet, og først i en kristen kontekst. Ordet blev slået fast som en del af den latinske politiske terminologi gennem de højmiddelalderlige oversættelser af Aristoteles, men synes i nogen grad at være blevet undgået i humanistisk latin i 1400-tallets italienske renæssancehumanisme hvor mange forfægtede en sproglig purisme. Græske låneord, og dermed også *monarchia*, var derimod meget brugt i reformatorisk latin, inkl. dansk nylatin. Den forfinede nylatinske skriftkultur fik stor indflydelse på udviklingen af dansk som skriftsprog, og det var da også i den periode hvor vi ser danske latinskribenter bruge *monarchia*, at vi første gang ser ‘monarki’ på dansk.

Litteratur

Denne artikel bygger dels på en række danske, tyske og latinske ordbøger, dels på specialstudier af begrebs- og sproghistorisk art. Jeg har desuden haft adgang til *Neulateinsche Wortliste*'s digitale arkiv.

Ordbøger

- Blatt, Franz & Peter Terkelsen et al., (udg.): *Lexicon mediae latinitatis Danicae*, bd. 1-8, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 1987-2015.
- Grimm, Jakob & Wilhelm Grimm: *Das Deutsche Wörterbuch*, digital version Trier 2022 (<http://dwb.uni-trier.de/de/>).
- Gammeldansk Ordbog*: dækker perioden 1100-1515, hovedredaktører Merete K. Jørgensen og Marita Akhøj Nielsen, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2010- (<https://gammeldanskordbog.dk/>).
- Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*, København 1881-1918; elektronisk udgave Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2017 (<https://kalkarsordbog.dk/>).
- Ordbog over det danske Sprog*, elektronisk udgave Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2005 (<https://ordnet.dk/ods/>).
- Ramminger, Johann: *Neulateinische Wortliste*, 2003- (www.neulatein.de).
- ThlL: *Thesaurus linguae Latinae*, Leipzig: Teubner et al. 1900- (elektronisk version München 2019- <http://publikationen.badw.de/de/thesaurus>).

Specialstudier

- Christensen, Johnny & Niels Grotum Sørensen: »Græsk og Latin«, i E. Hjort et al. (udg.), *Dansk sproghistorie* bd. 2, *Ord for ord for ord*; kap. 9. *Ord fra andre sprog*, Århus: Århus Universitetsforlag 2018, s. 387-399.

- Jensen, Minna Skafte (udg.): *A History of Nordic Neo-Latin Literature*, Odense: Odense Universitetsforlag 1996.
- Pade, Marianne: »Popular Government Revisited: New texts on Greek political history and their influence in fifteenth-century Italy«, i *Neulateinisches Jahrbuch* 19, 2017, s. 313-338.
- Pade, Marianne: »Il lessico politico europeo: dal latino alla lingua volgare«, i L. Schöslér & J. Härmä (udg.), *Bibliothèque de Linguistique Romane*, Strassburg: ELiPhi 2021a, s. 65-84.
- Pade, Marianne: »Niccolò Perotti«, i G. Claessens & F. Della Schiava (udg.), *Reading De Civitate Dei in Italy between the Fourteenth and the Fifteenth Century*, Lysa: Gent 2021b, s. 349-362.
- Ramminger, Johann: »Language change in humanist Latin: the case of traducere (to translate)«, i *Analecta Romana Instituti Danici* 40-41, 2015-2016, s. 35-62.
- Ramminger, Johann: »The Latin of the German reformation and the heritage of quattrocento humanism«, i *Analecta Romana Instituti Danici*, Supplementum LIV, 2020, s. 155-177.
- Zeeberg, Peter: »Latin«, i E. Hjort et al. (udg.), *Dansk sproghistorie* bd. 5, *Dansk i samspil*, kap. 19. *Andre sprog i Danmark*, Århus: Århus Universitetsforlag 2021, s. 197-220.

Jeg vil gerne takke min studerende, Kerthan Mahalingam, hvis speciale inspirerede mig til at skrive om det latinske ord monarchias historie.

